

TARJÁNYI ESZTER

A fikcionalitás, a történetiség és a térábrázolás narratíváinak találkozása Krúdy boncasztalán

A podolini kísértet

Az 1900-ban írt, 1906-ban megjelent *A podolini kísértet* nem tartozik Krúdy gyakran vizsgált, gyakran emlegetett fő művei közé. Általában Mikszáth-parafrázisként említik és az önálló hang keresésének fázisába, a korai, éretlenebb művek közé szokták sorolni. Valóban erős Mikszáth utánérzések találhatók ebben a regényben, azonban a reminiscenciák összefüggése olyan poétikai képletet rajzol körül, amely kiemeli ezt a regényt a fiatalkori hangkereső kísérletek közül. A Mikszáth-motívumok sokkal inkább átértelmezett, áthasonított vonatkozási pontot jelentenek, egyáltalán nem az epigon-jellegű utánzás szokásos kellékei. Ugyan a főművekre jellemző stilisztikai sajátosság, a jellegzetesen líraizált Krúdy-hang még valóban nem található meg ebben a regényben, de a fikcionalizáltságnak, a történetiségnek és a térábrázolásnak a narrációs technikája már megelőlegezi a későbbi nagy művek világát. *A hagyománnyal* létesített *eredeti* viszony látszólagos paradoxonjával lehetne talán leírni azt a vonást, amely a későbbi művekben is feltűnően jelen van, de már jóval kevésbé válik átláthatóvá és elemeire bonthatóvá. Műértelmezői szempontból ugyanis e korai művet az is figyelemre méltóvá teheti, hogy benne talán jobban érezhető az összetevők egyéni összekeverése, hiszen még nem forrott össze a stílussal olyan szétválaszthatatlan, csak az igaz gourmandok számára élvezetes, szinte analizálhatatlan egységbe, mint az érett művekben, hanem az egyes ízek még külön-külön is éreztetik a saját – egymástól még jól megkülönböztethető – zamatukat.

A fikció, a fantasztikum jellege

Ahogy a cím is mutatja, igazi kísértettörténet áll a cselekménymondás középpontjában.¹ A kísértetiesség konjunktúrája és vele a gótikus regények újabb hulláma indult meg a századfordulón. A romantikától örökölt motívumok és hangulatok támadtak fel, nemcsak kísértetek, romos kastélyok, hanem élő-halott vámpírok, idegborzongató, vesébe látó hipnotizőrök is a nagy példányszámú olvasmányok kedvelt szereplőivé váltak. A horrorisztikus hangulat, a lélek titokzatos rétegei, a psziché kóros változatai iránti érdeklődés nemcsak a regények világát hatotta át, de a mindennapokat is. Ekkorra váltak népszerű olvasmánnyá Cesare Lombroso könyvei, különösen a még 1864-ben megjelent *Lángész és örültség*, amely azt fejtette, hogy a művészi zsenialitás az örökletes örültség egy formája. 1900-ban jelent meg Sigmund Freud *Álomfejtése* és vált rövid időn belül felkapott olvasmánnyá, amely szintén utalhat az elfojtott lelki tartalmak iránti általános érdeklődésre.

¹ Korábban a kísértettörténet vonatkozásában tértem csak ki – röviden – erre a regényre (*A szellem örvényében*, Bp., Universitas, 2002, 156–157.)

Az abnormális lélek témájának népszerűsége óriási volt. A századfordulós Angliában például a legjobban eladható könyv ekkoriban George du Maurier Svengali figuráját megteremtő *Trilby* (1895) című és a horrorisztikus borzongáshoz közép-európai legendát felélesztő Bram Stoker *Dracula* (1897) című regénye, amelyek a rendellenes tudat iránti érdeklődést a gótikus regények sajátosságával ötvözték. Azonban nemcsak a szórakoztató funkciójú regényeket érintette meg ez a későromantikus hangulat. Ahogy a téma feldolgozója kiemelte, Angliában a magas és a populáris irodalom ebben az időszakban nem vált még szét. A modernisták: Henry James és két közeli barátja, az úgynevezett populáris modernisták, Robert Louis Stevenson és George Du Maurier, valamint Joseph Conrad egyaránt az akkor vezető irodalmi lapban jelentették meg műveiket.² Együttesen különültek el akkortájt a késő viktoriánusok realistának nevezett és antimodernistának tartott csoportosulásától. Henry James is írt például kísértettörténeteket. Nemcsak *A csavar fordul egyet* (*The Turn of the Screw*) című regénye tartozik ide, hanem számos elbeszélése (például *Owen Wingrave*, *Sir Edmund Orme*, *The Passionate Pilgrim*, *The Jolly Corner*) is tanúskodhat az angol modernizmus fő képviselőjének tartott szerző kísértetek és borzongató pszichés jelenségek iránti irodalmi érdeklődéséről.

A századforduló két legnépszerűbb angol regénye megjelenésük után szinte rögtön magyarul is napvilágot látott (*Trilby*, fordította Szerdahelyi Sándor 1897, *Drakula: Harker Jonathan naplója*, fordító nélkül, 1899), jelezve a hazai keresletet az ilyen témájú művek iránt. Hiszen Magyarországon is hasonló volt a helyzet. A népszerű és az úgynevezett magas irodalomnak a századfordulón induló szétválása még nem jelent hirtelen változást, sem témabeli különbséget. Jókai, Mikszáth, sőt – többek közt – Krúdy vagy Babits, Karinthy, de még a fiatal Déry Tibor sem idegenkedik a későbbi időszakok populáris irodalma által gyakran sablonossá dermedt témáitól és fogásaitól. Inkább csak a cselekmény jellege tűnik különbözőnek. Henry James a lélektani regény felé tágítja a témát, és a hazai szerzőknél is mintha metaforikusabb lenne a történet, és ezzel kevésbé önérdekű és hatásvadász módon akciódús a téma, és persze kevésbé horrorisztikus a megjelenített atmoszféra. Talán csak ebben a finom árnyalatnyi vonásban különböznek a főleg a cselekményvezetés dominanciájára, az érdekességre és a hatásosságra koncentráló, a széles olvasóközönség érdeklődését feltűnően lekötni kívánó regényektől.

A podolini kísértet is bátran nyúl hozzá nemcsak a gótikus regények hagyományához, de az egyéb kísértettörténetek kedvelt fogásaihoz is. Szinte már szintetizálja, enciklopédikusan magába sűríti a romantikus regény által kedvelt motívumokat, annyira hogy már-már rájátszás jelleget kölcsönöz nekik. Középkorias hangulat, romos várkastély, kibogozandó múltbeli titkok, várhoz kötődő kísértet az angol gótikus regényből, pszichologizáló tendenciára utaló doppelgänger és kisvárosias, polgárosult kísértetiesség a német romantika hagyományából³ egyaránt meghatároz-

² Nicholas DALY, *Modernism, Romance and the fin de siècle. Popular Fiction and the British Culture, 1880–1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 4.

³ A heidelbergi órásmester, Wart Sámuel elbeszélésben: „ – Ma este – kezdte az öreg [...] valakivel találkoztam... illetőleg saját magamat láttam meg... Mintha én, vagy egy hozzám hasonló már várt

za a fikció fantasztikumát. A felvonultatott klisék mellett azonban ez a történet másfajta szövegtípust is magába foglal. A cselekményes, gótikus jellegű történetmondást már egy másfajta kísértetiesség keresztezi. A lélekábrázolás problémává válását jelző, a logikailag megmagyarázhatatlan világ jelképeként és létmetaforaként érthető kísértet teszi többértelművé a regényt. A kétféle szövegértésre számot tartó szöveg mintha ezzel határolná el magát az egyszerűbb technikákkal élő, az érdeklődés felkeltésre és fenntartására törekvő, hatásorientált népszerű regényektől.

Egy korábbi szöveg emlékének a beszövődése arra utal, hogy a Krúdy-regény önmaga irodalmi hagyományával is szembesül, tehát a kísértetirodalom műfaji megformáltságáról, sajátosságairól is bizonyos fokú tudomással rendelkezik. *A podolini kísértet* egyértelmű rájátszást tartalmaz Mikszáth Kálmán 1894-ben megjelent *Kísértet Lublón* című regényére. Amikor Marczinkáné átadja a bocskort Ancsurkának a podolini Riminszky ház konyhájában, akkor az ajándékhoz fűzött szavai egyértelműen kijelölik a két regény közti kapcsolatot: „– Ül le itt és melegedj... Tedd le a bocskort, mindjárt hozok újat. Megállj csak! Van egy nagyon szép kis bocskorom. Olyanféle lehet, amilyenben a lublói Mária járhatott akkor, amikor ezen a tájon lakott. / Megsimogatta a leányka arcát. / – Olyan vagy, mint Mária... Az anyád tán Lublón járt akkoriban, amikor világra jöttél. Lehet, lehet. Másképpen hogyan is hasonlítanál te ahhoz a Máriához?”⁴ A Krúdy-regény szereplője, Marczinkáné ezzel az 1710-es évek végén játszódó Mikszáth-kisregény szereplőjéhez, a lublói Jablonszka Máriához hasonlítja Ancsurkát, és különös térségi szemléletre alapuló, a *genius loci* megtermékenyítő erejét sejtető, leszármazás jellegű kapcsolatot feltételez a két fiktív szereplő között.

A Krúdy-regényben, ahogy előmintájában, Mikszáth Kálmán *Kísértet Lublónjában* is a kísértet csaló, aki csak eljátssza a kísértet szerepét. Mikszáth kisregényében anyagi javakért, Krúdynál viszont kissé megfoghatatlanabb érdekből, talán szerelmi bosszú miatt választja Wart Erzsébet ezt a szerepet. Krúdy regénye azonban a csaláson alapuló racionális magyarázat ellenére kissé másképp tartja fenn a kísértetiességet, mint ahogy Mikszáthé tette. Az 1894-ben könyvformában megjelent *Kísértet*

volna réám ott a sötét utcácskában, és midőn botomat kopogni hallotta, előlépett valamelyik sarok mellől. Ugyancsak botocska volt a kezében és rajta szárnyas, rézgombos kabát. Csatos vén cipőben csónakázott harisnyás lábaival, és a botocska mellette kopogott. Csak a fején volt másféle kalap, mint az enyémen... Azaz, az én régi, fekete nagy kalapom volt a fején [...] / mentünk, mentünk a szűk sikátorban. Ő elől, a falhoz lapulva, én mögöttem. Csak akkor vettem észre, hogy magam is a falhoz szoktam lapulni esti időben [...]. Csodálkozva és nem minden félelem nélkül láttam önmagamat a régi kolostor falai mellett bandukolni [...] / Hirtelen megálltam – és ő is megállott ugyanabban a pillanatban. / Egy-két lépést tettem előre – ő is megindult. / Midőn így próbálkoztam [...], egyszerre azt vettem észre, hogy ő csendesen hátrafordítja a fejét, és egy nagyon öreg ember arcát láttam felém fordulni [...]. Szemrehányólag nézett rám egy pillanatig, aztán panaszosan megszólalt: / – Miért nem akarsz jönni Wart Sámuel? Elég öreg vagy már hozzá. / Szomorú méla hangja még most is a fülemben cseng, és a legkülönösebb, hogy eben a pillanatban eltűnt ő. Odasietek, ahol előbb állott, s észrevettem az alacsony, rozsdás kis ajtót a falban, amely ajtócskán a hagyomány szerint az elhalt barátok koporsóit eresztették le a kriptába. Sokáig álltam ott [...] már tudtam, hogy nemsokára meghalok.” (KRÚDY Gyula, *A podolini kísértet*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 110–111. – A továbbiakban: *A podolini kísértet*.)

⁴ *I. m.*, 26.

Lublón a kétértelműségével érte el ezt, fenntartott egy másik, a kísértetekben hívő magyarázatot is a nyilvánvaló detektívregényi szólam mellett. A lublóiak és a narrátor fiainak a tudatában az események továbbra is kísértettörténetként értelmeződhetnek csak.⁵ Mikszáth más kísértettörténeteiben, mint például leglátványosabban *A fekete fogat* című (1904) elbeszélésben is szívesen él ezzel a módszerrel, vagyis egyszerre két, logikailag egymást kizáró értelmezési lehetőséget is fenntart. A csodás esemény egyszerre nyerhet racionális, megmagyarázható és irracionális, vagyis főként a népi hitvilágon alapuló babonás értelmezést. A Krúdy-regény azonban nem ezt az utat választja, hanem a regényteret rendezzi át annak érdekében, hogy ne csak egy egyszerű csalástörténetként lehessen olvasni. A niszderi vár úrnője Wart Erzsébet nem valódi kísértetként, hanem csalóként rémisztgeti a környékbelieket. A cím azonban nem az ő kitüntettségére utal. A Mikszáth-regény címe egyértelműen kijelölte, hogy csak Lubló számára lehet kísértet Kaszparek. Krúdyé is ezt teszi. Nem a heidelbergi származású, kissé motiválatlannak ábrázolt niszderi várúrnőre, hanem Podolin legnevezetesebb polgárára, Riminszkyre céloz. A mikszáthi cím szintagmájának a megfordítása és a helynév melléknévvé tétele azonban még erősebben jelöli ki a városkának és a kísértetnek az összetartozását. A podolini kísértet Podolin városán kívül is megjelenhet, de kísértetiességének a garanciáját itt már a származása jelenti. Krúdy regényében maga Podolin válik kísértetvárossá. Ezért a csaló kísértet (Wart Erzsébet) mellett a regénycím által valóban megjelölt kísértet Podolin leggazdagabb, legjelentősebb polgára, a titokzatos és különös Riminszky Kázmér.

Ez a regény él ugyan a fantasztikum pár kellékével, de valójában nem lesz fantasztikus történet, mert a csodaszerűség és a rémséges hangulat nem hatja át, pusztán csak a fantasztikus történetek ábrázolási lehetőségét használja ki a metaforikus jelentésképzés céljából. A fantasztikus jellegnek pedig – ahogy azt már Tzvetan Todorov 1970-ben megjelent könyvében kifejtette – éppen minden átvitt értelem-től való távolságtartás az egyik fő meghatározója.⁶ Riminszky kísértetiessége egyáltalán nem rendelkezik olyan önérdékkel, amelyet a fantasztikum megkíván, hanem sokkal metaforikusabb színezetet nyer. Hasonló motívumok szembesítésével jól lehet ezt illusztrálni. Riminszky hatása Wart Erzsébetre hasonlít Dracula grófnak a nőket vérszívó démonná alakító vonásához, de egyáltalán nem kap olyan rémes, ijesztő és erotikus hangulatot, sőt a vér motívuma meg sem jelenik. Drakula gróf szintén olyan idő feletti figura, mint Riminszky, de ez az angol szövegben csak a vámpíri létmódhoz tartozó sajátosság sejtetéseként kerül bemutatásra: „Hosszan beszélgetésbe bonyolódtam a gróffal. A vidék története felől kérdezgettem, ő pedig bámulatosan nekítüzesedett az elbeszélésnek. Történelmi alakokról jelen időben szólt, mintha ismerte volna őket, és megforgott volna valahány csatában, majd meggondolván úgy magyarázta lelkesedését, hogy bojár személyében viseli család-

⁵ Erről részletesebben írtam: *Mikszáth Kálmán esete a detektívtörténettel*, *Literatura*, 2005/1, 50–78.

⁶ Tzvetan TODOROV, *Bevégés a fantasztikus irodalomba*, ford. GELLÉRI Gábor, Bp., Napvilág, 2002, 31. („S végül fontos, hogy az olvasó magáévá tegyen egy bizonyos álláspontot: el kell utasítania mind az allegorikus, mind a »költői« értelmezést.”)

jának minden dicsőségét.”⁷ Riminszky azonban egyáltalán nem Drakula-féle hős, az ő esetében a felmenőkkel való azonosulás és vele a létidő kitágítása olyan attribútum, amely a kísértet létmetaforává történő átalakítását és különleges, a valószerű történeti időből kiesett történelembe ágyazottságát szolgálja.

A történetiség megjelenítése

A podolini kísértet – mint látható – erősen kapcsolódik a *Kísértet Lublón* című Mikszáth kisregényhez. A történetisége azonban gyökeresen más. A Mikszáth-szöveg feltűnő hitelesítési eljárásokkal él, dokumentumszerű szövegeket ismertet és idéz annak érdekében, hogy valóban megtörtént esetként hitethesse el a narrációt. Pontosan értesülhetünk a cselekmény idejéről (1718), és a valóban megtörtént eseménymagra emlékeztetés könnyen felkelti a történelmi „valóság”-ot szimuláló történelmi regény illúzióját. A mikszáthi narrátor utal arra, hogy Lubló lengyel uralom alatt állt („a nagyságos Lubomirszky Tivadar kormányzott város fölött, mert a jó Lubló még mindig lengyel szón volt, ahogy azt századok előtt megboldogult Zsigmond király elzálogosította”⁸), de ez az említés csak történelmi ismeretközlő funkcióval rendelkezik, nem nyer önmagán túlmutató jelentőséget.

Lubló a tizenhat elzálogosított szepesi helység közé tartozott, ahogyan Podolin is. A Luxemburgi Zsigmond által 1412-ban zálogba adott városokat csak Mária Terézia váltotta vissza 1772-ben. Zsigmond a tizenhat helységet (Igló, Leibic, Duran, Ruszkin, Béla, Mészáros, Szepesszombat, Sztrázsa, Matheóc, Felka, Poprád, Olaszi és Szepesváralja községeket, valamint a kincstári Lubló, Gnázda és Podolin városokat⁹) Ulászló lengyel királynak adta. 1772-es visszavételük után rövid időre önálló törvényhatóságként különültek el a vármegyétől, ami egységes identitást kölcsönözött nekik. Ezt az egységet a történelmi emlékezetben kialakult, az „elzálogosított szepességi városok” összefoglaló név is jelzi.

Krúdy regénye is az elzálogosított városok egyikét szemelte ki térképzése eszközül, de magát az elzálogosítás motívumát olyan jelentőséggel ruházta fel, amely képessé tette a különös téridő kialakítására. Vagyis nála nem pusztán történelmi utalásként szereplő motívum, nem a krónikás atmoszféra felidézésére szolgáló meg-

⁷ Bram STOKER, *Drakula gróf válogatott rémtettei*, ford. BARTOS Tibor, Bp., József Műhely, 1985, 34. – Mivel az ilyen, a populáris irodalom megjelölés alá sorolt művek magyar fordítása meglehetősen bizonytalanok, fontos kiemelni, hogy ez a rész az eredetiben is megtalálható: „In his speaking of things and people, and specially of battles, he spoke as if he had been present at them all.” (Bram STOKER, *Dracula*, 1986 (Puffin Classics), 40.) Ellenben a Bartos Tibor fordította magyar változatban Drakula „Ösöm-másom”-ként (36.) nevezi meg a Hunyadi Mátyás korabeli Drakulát, ami az eredetiből hiányzik. Sőt Bartos Tibor meglehetősen szabad fordítása egy találmány szójátékkal Vámbéry Ármin nevét is bevonta a vámpír-kultuszba. Az eredetiben Dr. Stewart „my friend Arminius of Buda-Pesth”-ként utal egy személyre (359.), aki Bartos Tibor fordításában már „Arminius Vampir” néven konkretizálódik (221.).

⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *Kísértet Lublón* = MIKSZÁTH Kálmán *összes művei*, V, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1957, 8. (A továbbiakban: MKÖM.)

⁹ A városok nevét a MKÖM által használt formában sorolom fel (MKÖM, V, 223–224.)

jegyzés marad, hanem ezt a történelmi tényt beleszövi a kísérteties fikcióképzés folyamatába. A történelmi eseményt egyáltalán nem a történelmi időt szimuláló narratíva érdekében szerepelteti. A 360 zálogban eltöltött év nála a történelemből kiesettség érzetének a kialakításához, az időperspektíva elbizonytalanításához kell.

Rögtön az első bekezdésben kitér erre a történelmi háttérre, és lényegében az egész előszavát, négy oldalt kitevő terjedelemben e szituáció bemutatásának szenteli:

A derék Zsigmond király zálogba vetette Podolint tizenöt másik várossal együtt, és hosszú száz esztendőig el volt szakítva a hazától a kis középkori város. Lengyel urak mulatoztak benne, és lengyel kapitányok parancsoltak a népességnek. [...]

A zálogba [!] töltött száz évek tehát úgy múltak el a városka felett, mintha valami dermedt álomban töltötték volna. Mária Terézia idejében egyszerre fölébredtek az emberek hosszú álmukból, megdörzsölték a szemüket:

– Nini – mondták –, asszony-király van Magyarországon. Mi bizony azt hittük, hogy még mindig Zsigmond uralkodik.

A regubeli Rip van Winkle ébredt fel itt a mély völgyben, csakhogy húsz esztendő helyett századokat aludt. A városka ugyanabban a középkori, ódon állapotban van Mária Terézia idejében, mint amikor Zsigmond zálogba vetette. Nem raktak itt le egyetlen téglát sem azóta – talán még az emberek is ugyanazok voltak. A lengyel kultúrát, műveltséget nem vették be, megmaradtak tehát Zsigmond király korában. Ugyanazok a divatok, szokások uralkodtak; Coronini ezredes, a nagy királynő kiküldött biztosa a maga egyszerű katonaszévével csodálkozva írja meg jelentését a városokban talált állapotokról.

– Itten – írja az ezredes –, egyetlen polgárt sem találtam, aki bizonyosan tudná, hogy földeséd előtt mely uralkodók valának a magas trónuson. Csodálkozva hallgatták, hogy a habsburgi ház uralkodik a birodalomban – Isten szent akaratából.¹⁰

A történelemből kiesettség érzete jellegzetes témája a 19. századi magyar regény egyik fő vonulatának, amely szívesen folyamodik – ahogy Krúdy narrátora is – hasonlatképpen Rip van Winkle történetéhez.¹¹ A név segítségével megidézett amerikai elbeszélés motivikus előzménye a *Hét alvó legendája*, ami a középkor egyik kedvelt története, több változata ismeretes, s leginkább a keresztényüldözéshez kapcsolódik. A hét keresztény ifjú nem volt hajlandó lemondani hitéről. Megmenekültek azonban, mivel mély álomba merültek egy barlangban. A keresztényüldözés végével pedig az Úr felébresztette őket. A fantasztikus regények időutazásának korai előzménye, álomba merüléssel magyarázott változata ez, amelynek az a jellegzetes eleme, hogy a főszereplők kilépnek saját korukból és egy másik korszakba kerülnek át. A science fictionre jellemző hibernalás és más technikai találmány helyett itt az alvás kínál lehetőséget az időugráshoz. Rip van Winkle, az amerikai Washington Irving 1819-ben megjelent elbeszélésének holland származású főszereplője is az alvás segítségével vált időutazóvá. A Catskill hegyekben lévő kis faluban élt az amerikai függetlenségi háború előtt. Házsártos felesége elől az erdőbe menekült, ahol találkozott egy régies ruhába öltözött emberrel. Miután ivott az italából, mély álomba merült. Mikorra felébredt, a puskája berozsdásodott, és hosszú szakálla nőtt. Hazamenve a falujába senkit sem ismert föl. A kocsmában III. György angol király port-

¹⁰ *A podolini kísértet*, 5–7.

¹¹ Vö. NAGY Miklós, *Don Quijote, Rip van Winkle és Mikszáth Kálmán hősei*, Forrás, 1997.3; RÓZSAFALVI Zsuzsa, *Pusztuló udvarházak – születő különöcök*, Kalligram, 2001. május-június

réja helyén George Washington képe függött, vagyis húsz évig tartó alvása közben megváltozott a világ, Amerika önálló állam lett.

Nemcsak Rip van Winkle, hanem Don Quijote is ilyen időtévesztő fikatív figura, akinek még álom sem kell az időtévesztéshez, hasonlóan, ahogy Pongrácz grófnak sem kellett Mikszáth *Beszterce ostromából*. Nem csodálható tehát, hogy ez a két név képes jelölni ezt az elbizonytalanodó történetérzékelést. Rip van Winkle-hez hasonlítja a narrátor Radnóthy Eleket az 1857-ben megjelent *Egy régi udvarház utolsó gazdájában*,¹² aki az 1848/49 előtti és utána következő időszak közötti váltást nem tudja érzékelni. Iványi Ödön regényében, *A püspök atyafiságában* (1889) Planquette *Rip van Winkle* című (1882) operettjét nézik a dzsentrí Bacsóék,¹³ amelynek 1883. december 28-án volt a hazai ősbemutatója a Népszínházban. A mikszáthi narráció különösen kedveli az időtévesztő hősök szerepeltetését, bár a *Kísértet Lublón* éppen nem ezt a fajta történelemszemléletet képviseli. A fantasztikumképzés nem hivatkozik sem a hétalvók legendájára, sem Rip van Winkle-re, de a szigetvári hősök háromszázharminc évi alvásból való ébredése és a csodának „De jóízűet aludtunk” mondattal történő elintézése az *Új Zrinyiász* szereplőit is ebbe a sablonba sorolhatóvá teszi. A Don Quijote-analógia a *Beszterce ostromán* kívül megjelenik *A vén gazemberben*, ahol Inokay Gottfried válik metaforikusan egyé vele, *A Prakovszky, a siket kovácsban* a sárosiak lesznek „Don Quichote-szerű”-ek. A *Nosztalgia* *fiúban* Kopereczkyről érdeklődve kérdik Tóth Mihálytól, hogy hasonlít-e Don Quijotéhoz. Gárdonyi Géza 1905-ös regényében sem kell alvás az időtévesztéshez. *Az öreg tekintetes*, Csurgó Károly viszont nemcsak időben, de már térben is eltévedt szereplő (ebből a szempontból Bovárynéhoz hasonlítható), aki a polgári világban, a nagyvárosi bérházban is a letűnt kor, a vidéki nemes életformáját és értékrendjét kívánja érvényesíteni. A 19. századi irodalomnak – úgy látszik – a történelemmel komoly gondjai voltak, hiszen Rip van Winkle-ön és Bovárynén kívül Julien Sorel és Raszkolnyikov is ilyen történelmi korok közt tévelygő figurának tekinthető.

Míndezekkel az időtévesztő szereplőket mozgató regényekkel szembeállítva jól látszik a Krúdy-regény időutazásának különlegessége. Nála semmi nyoma sincs a hazai dzsentrí világ és társadalom egyszerre megértő, de egyszerre anakronisztikusságát jelző ábrázolásának, sőt még a történelem talányossá és kiszámíthatatlanná válásának az érzetéhez sem köthető. Semmiféle társadalomkritikai (sem apologetikus, sem bíráló) érdeklődés nem mutatható ki *A podolini kísértetben*. Rip van Winkle-re teljesen más célból van szükség. Itt nem egy szereplő téved el az időben, hanem egy egész város, és az időtévesztés funkciója is teljesen más, mint a felsorolt regényekben. A kísérteties hangulatnak és vele a különleges tér-idő megjelenítésének a szolgálatába lép.

Persze történelmi pontosságot nem lehet elvárni a Krúdy-narrátor történelmi eszmefuttatásától, hiszen nem történetírás a feladata (a regényben egy szekér arany a zá-

¹² GYULAI Pál, *Egy régi udvarház utolsó gazdája* = GYULAI Pál *válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 16–17.

¹³ IVÁNYI Ödön, *A püspök atyafisága* = *Századvég*, szerk. SZILÁRD Gabriella, ILLÉS Endre, ILLYÉS Gyula, JUHÁSZ Ferenc, SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1984, I, 49.

logból visszaváltás ára, a történeti kutatás szerint azonban nem került semmibe sem). A történetiség jelzése azonban végig áthatja a regényt, csakhogy ezek a jelzések – teljesen ahistorikus módon – különböző korokat idéznek meg.

A regény tér- és időpoétikája

Immanuel Kant a teret – ahogy az időt is – a szemléleti formák között jelöli meg, és ezzel megnyitja a lehetőséget a szubjektív térfelfogás előtt. Mégis valószínűleg Bahtyin 1937–38-ban írt kronotoposz-elmélete az egyik legfőbb ösztönzője az újabb időben fellendült térpoétikai vizsgálódásoknak, amely a *spatial turn* (vagy topographical turn, topological turn), a kultúra és a szociológiai tudományok paradigmaváltását jelző fogalmával társulva kívánja legitimálni önmagát. Az einsteini relativitás-elméletre hivatkozó Bahtyin szerint a regény tere és ideje szorosán összefügg, annyira, hogy szinte regénytípus leírására is szolgálhat.¹⁴ Bár ő az antik regényre gondolva dolgozta ki az elméletét, a tér és az idő regénybeli narrációt meghatározó összefüggése további narratológiai kutatásokat inspirálhatott. Mégsem annyira a Bahtyin által sugallt összefüggésre helyeződött a hangsúly, hanem a regényidő került inkább előtérbe. Ennek köszönhetően a narráció időaspektusainak, a kihagyások, sűrítések elbeszélői technikáinak a vizsgálata viszonylag kidolgozott fogalmi apparátussal képes már tájékozódni. Újabban viszont a regényidő vizsgálata helyébe egyre inkább a regénytér kerül. Mintha az utóbbi évtizedek be akarnák hozni a két egymáshoz kapcsolódó fogalom közötti egyenetlenséget, és az idő helyett most már az elbeszélésnek a térmegelevenítő vonására kezd koncentrálni a figyelem. A térbeliségre vonatkozó fellendülő narratológiai kutatások mögött pedig többféle elméleti elgondolás állhat.

Amikor Foucault még 1967-ben tartott előadásából szerkesztett tanulmányában összeveti a 19. század történelem iránti elköteleződésével a jelen kort, arra a következtetésre jut, hogy „[j]elenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lehet”.¹⁵ Ez a kijelentés egyrészt a korábbi térfilozófiai spekulációkra támaszkodik, másrészt ösztönzője lehetett a további térelméleti kutatásoknak, amelyek különösen a virtuális tér digitális megteremtésének és az úgynevezett *cybertér* új aspektusokkal szembeállító volta miatt is kerülhettek az érdeklődés homlokterébe. Mintha egy alternatív filozófiai beszédmód háttere szolgálna orientációként, amely az idő metafizikai szemléletmódjával szemben a kevésbé metafizikai spekulációkra ösztönző – hiszen jóval inkább érzékszervileg is megtapasztalható, látható aspektusokra alapuló – térelméletet részesíti előnyben. Foucault megjegyzése kijelöli a térfilozófiai spekulációknak a történetiséget és vele az időbeliséget leváltani kívánó, illetve azt átalakítani szándékozó beszédmódját. A korábbi filozófiai gondolkodás által kissé elhanyagolt témára koncentráló újabb eszmefuttatások mintha a filozófiai szaknyelvtől a szépirodalmi stílus felé tájékozódva

¹⁴ Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = M. M. B., *A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 1976.

¹⁵ Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 147.

kívánnák a térbeliességet leginkább lételméleti és szociológiai szempontból átgondolni, szembesítve a globalizált terek (például bevásárlóközpont, sztráda, autó, tévé és számítógép előtti helyzet) újabb létformákat meghatározó szerepével.

A hangsúlyozott térábrázolás irodalmi szövegekben gyakran a fikcionalitással, sőt a fantasztikummal kerül kapcsolatba. A térkép mint alapvetően a valós teret leképező, kifejezetten referenciális *műfaj* szépirodalmi, fiktív szöveggel párosulva az ellentétes reprezentációk egyesítésének értelemképző hatását használja ki. A valós térviszonyokban tájékozódás segédeszköze, a térkép és a fiktív térképezés ellentmondásából általában álreferenciális jelzéssel rendelkező fantasztikus tér teremtdik. Nem véletlen, hogy a képzelte teret, illetve a történet kitaláltságát hangsúlyozó szövegekhez társul szívesen a térkép értelemképző, tájékozódást segítő jelentőséggel, mint például Verne Gyula *A rejtelmes szigete* (1874), Milne *Micimackója* (1926) vagy Tolkien *A gyűrűk ura* (1954–55) esetében.

Mivel már rendelkezünk magyar nyelven is a térfilozófiát és a fiktív térképezést általában is áttekintő feldolgozással és pár szakirodalmi válogatással,¹⁶ nem szükséges a gondolati háttér részletesebb bemutatása, inkább csak a Krúdy-regényre vonatkoztatható főbb csomópontok kijelölése lehetett a cél. A tudományfilozófus Gaston Bachelard vizsgálódásait kell még kiemelni, aki 1958-ban megjelent könyvében a termegvalóságokban mentális, pszichikai metaforát észlel. A domesztikált térrel foglalkozik. Leginkább a ház tere és a psziché szerkezete közötti analógiákra figyelmeztetve fejti ki gondolatmenetét, amely a térbeliség és a psziché térteremtő képzeleti munkája közötti analógiák segítségével a mentális tér alapvető létmeghatározó voltát hangsúlyozza.¹⁷

„A lelkem ódon, babonás vár” kezdődik Ady *A vár fehérrasszonya* című verse, és a jelképes tér *A podolini kísértet*ben is feltűnik. Ahogy a vár (Nizsder vára Kavaczkival, majd Wart Erzsébettel), úgy a podolini ház is a tulajdonosával forr össze, szinte személyisége lenyomatává válik. Mikor Riminszky megfiatalodik, akkor az ódon ház is fiatalosabbá válik.

A Krúdy-regény hangsúlyos térbeliségét, a *genius loci* meghatározó szerepét már a regény címében szereplő városnév is jelzi. Itt azonban nem a térkép szolgálja az ellentmondásos reprezentációt, hanem inkább a történeti jellegű térfelidézés tölti be a valószerű és a valószerűtlen összejátszásának a szerepét. Az „elzalogosított szepességi városok” egyikeként Podolin átveszi a térség történeti emlékezetképezésének a sajátosságát, sőt azt még egy kisebb egységre, a Riminszky ház térbeliségére is rávetíti.

A regény *Valami előszó-féle* című bevezetője többféle funkció mellett a kronotoposz-teremtés feladatát is ellátja. A történeti térteremtés érdekében ennek az előszónak a narrátora az életrajzi Krúdyt idézi fel, így narrációja elkülönül a regény többi fejezetétől, mivel itt az empirikus szerző saját életrajzára tett utalással kívánja hitelesíteni a kísértettörténetet („És abban az időben, amikor én a városka lakója

¹⁶ FARAGÓ Kornélia, *A tér geofilozófiai interpretációja* = F. K., *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*, Újvidék, Forum, 2001; *A tér költészete*, szerk. Steve YATES, Bp., Typotex, 2008; a Helikon *Térpoétika* című tematikus száma, szerk. SZENTPÉTERI Márton, 2010/1–2.

¹⁷ Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BEREZKI Péter, Bp., Kijarat, 2011.

voltam, a városi tanács mindenféle elavult jogoknak alapján örökös száműzetésre ítelt egy asszonyt, bizonyos Wart Erzsébetet.”¹⁸). Ezzel akár az előszó után található fejezetek narrátorának a személyére nézve is lehetővé tenné az életrajzi szerzővel történő összeolvasás lehetőségét. Azonban a későbbi fejezetek nem tartalmazzak az életrajzi Krúdyra utaló további kiszólásokat, sőt a fikcióképzés éppen az életrajzilag befogható idő és tér perspektíváitól távolodik el. Krúdy Gyula valóban Podolinban végezte tanulmányai egy részét, 10 éves korától 1891-ig, három éven át volt a városka lakója.¹⁹ A regény tehát egy felvidéki városkából, annak történeti emlékezetét felemlítve alkot meg egy sajátos kronotoposzt, a *megállt idejű hely* kronotoposztát. Vagyis a Krúdy-regény az ellentmondásokat kiegyenlítő módon egy valós helyszín (Podolin), egy valós történeti adat (elzálogosítás) és egy életrajzi esemény (Krúdy ifjúkori ott tartózkodása) segítségével alkotja meg a feltűnően fiktivizált téridejét.

A regényidő meglehetősen képlékeny. Lényegében nem lehet behatárolni az események pontos idejét. Játsható a 19. század végén, hiszen Kavaczký vonat-tal jön vissza Heidelbergből, Ancsurka apja pedig Amerikából jön haza meggazdagodva, és mintha telegráf működne a niszderi vár és a podolini ház között. Azonban a Rákóczi-kor is felvetődhet, ahogy Mária Teréziáé, sőt a hangulati elemek, a városi leírás Luxemburgi Zsigmond idejét is életben tartják. A tér konzerválja az időt. A lipovnicai kolostorban Rákóczi Ferenc élő személyként kerül bemutatásra, a barátok még mindig Rákóczi borát iszogatják. A regényidő tehát alkalmazkodik a kísérletiesség sajátosságához, maga is időtlenné, időkategóriák fölöttivé válik, pontosabban szinte minden korban létezhetőként tételeződik. A regényidő csak telik, de nem múlik, mintha minden kor egyszerre, egy időben létezne. A város és az elbeszélés ideje tehát rendkívül tág, amelyet legjobban az szemléltethet, ha egy másik, kifejezetten leszűkített városi téridővel szembesítjük. Kosztolányi *Pacsirta* című regényének fiktív nevű városa, a Szabadkára hasonlító Sárszeg világa 1899 szeptemberének hét napot kitevő eseményében sűrűsödik.

A regény első fejezete rögtön ezt a tér által meghatározott időképzetet közvetíti, mégpedig érdekes módon. Podolin város téridejét a városon belül álló ház sajátosságával szemlélteti.

A podolini háromszáz esztendőös házak között, amelyek a piacteret négyszög alakban határolták, nem volt a legfiatalabb, de a legvénebb sem az az emeletes, keskeny, nyurga ház, amely csupán abban különbözött a többitől, hogy állandóan sárgára volt befőstve. A tulajdonos hiúsága tette talán, vagy valami véletlen viszonyok: elég az hozzá, hogy a vén házról soha nem mosta le teljesen a füstéket az idő. Így aztán bizonyos tekintélyre tett szert e ház a többiek között, amelyeket talán Zsigmond király óta sem festettek.²⁰

Majd ez a regény első fejezetét indító rész áttér a bezártság részletezésére. Ezzel a zártsággal pedig a téridőnek a metaforikus megjelenítését, a rögzítettségét, elhatároltságát, de ugyanakkor képlékenységét is jelzi:

¹⁸ *A podolini kísértet*, 8.

¹⁹ Az életrajzi adatra vonatkozóan lásd CZÉRE Béla, *Krúdy Gyula*, Bp., Gondolat, 1987, 20–21.

²⁰ *A podolini kísértet*, 9.

A kapuja ennek is zárva volt, mint a többieké általában. Mintha örökösen attól rettegetk volna a lakosok, hogy valamelyik órában ellenséges hadak csapnak le a városra és kirabolják a házat. Legalábbis akkora vasrácsok voltak az ablakokon, mintha hosszú ostromra volnának berendezkedve. Hiába őket a békés idők meg nem csalják!²¹

Sőt az első bekezdés végére a ház különössége a tulajdonosára is rávetül:

Közönségesen Riminszky-háznak hívták a házat, és a bennlakóját Riminszky Kázmérnak. Riminszky Kázmér volt a leggazdagabb podolini polgár.²²

A regény cselekménymondása tehát már rögtön az elején meghatározza Podolin és a hozzá kapcsolódó személy, Riminszky szoros összefüggését. Az *Egy külön ember története* című fejezet aztán lényegében Riminszky bemutatását végzi el, de valójában nem is őt jellemzi, hanem a háromszáz éve a városba költözött felmenőit, a Riminszkyek gőgösségét részletezi, olyan módon, hogy a jellembeli hasonlóságban összeolvadnak a különböző generációk. Ezzel Riminszky Kázmér maga is időtlen jelleget kap, a felmenőivel válik eggyé ebben az analógiában. A ház története és Riminszky léteesszenciája egymásra vetül és a podolini térképpzettel itatódik át. A külön szereplő titokzatossága, időtlensége és vándorlásai, az örökké bűnhődő, meghalni nem tudó bolygó zsidó legendáját idézik fel. A ház pedig a többi lakóival együtt – a lakatmániás törpe Mik és a regény végére meggazdagodó szegény félárva lány (Ancsurka), a maga hamupipókei attribútumaival, valamint az apa bocskormániájára emlékeztető Marczinkáné – a mesebeli téridő képzésének a lehetőségét villantja fel, sőt a házban élők mintha Riminszky lelkivilágát is metaforikusan jelezni kívánnák. Azonban a ház nem olyan absztrakt kronotoposzt alkot, amivel a mesék rendelkeznek, hanem a történeti időre és térre utaló jelzéseket tágitja ki mesei jellegű világgá, azaz a konkrétat és az adottat fikcionalizálja. Éppen ellenkező sajátosságokat képvisel, mint Tormay Cecil *A régi háza*. Míg a Riminszky ház történetisége a történelem felettiséget és az időtlenséget, addig az Ulwing ház a kronológiailag is érzékelhető történelemben ágazottságot jelzi.

A Krúdy-előzménynek tartott Mikszáth életműve különösen gazdag a különböző térképzetekben. *A jó palócok* a fiktív (például Bodok, Gózon, Majornok) és valós térnevek (például Ipoly, Miskolc) segítségével építi ki cselekménye színhelyét. A *Beszterce ostromának* a regény terében meg sem jelenő, csak címbeli jelzésként szereplő városa is a mikszáthi különlegességek közé sorolható. A *Sípsíri* szinte Franz Kafka *Kastélyát* megelőlegező módon az abszurd teret jeleníti meg a zsámi kastély bemutatásakor (a főszereplő Druzsba tanár úr nevének a visszafelé olvasása ki is jelöli ezt az esztétikai minőséget). *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regény fiktív Bontó vármegyéjének különös, egyszerre valószerű (Trencsén és Somló által behatárolható terű), de ugyanakkor valóságidegen geográfiai képzelete (a történeti Magyarország szinte összes nemzetisége megtalálható egy helyen), sőt *A fekete város*-beli Lőcse és környékének térképzése és a regény áltörténeti jellege is arra utal, hogy a Mikszáth-regényekben különösen erős hangsúlyt kap a geográfiai térképzet fikcionalitással keresztezett olvasatképző jelentősége.

²¹ *I. m.*, 9.

²² *Uo.*

Krúdynál hasonlóan fontos a tér, de más jelleget ölt. Ebben a korai regényben él mikszáthi terekkel, hiszen Podolin és Toporc valódi helynevek, de Lipovnicát, Cservenkát és a nizsderi várat hiába keressük a térképen Podolin környékén és a Poprád mentén. Ezen a felületi hasonlóságon túl azonban Szindbád diákoskodásának a színhelye, Podolin a Mikszáth-szövegektől eltérő módon valójában nem a fiktív és a valóságos tér összekeverésével és relativizálásával teremti meg a térképzetét, hanem a geográfiailag létező város jelenik meg olyan attribútumokkal, amelyekben a történeti jellegű térképzet teljesen ahistorikus módon válhat időtlenné.